

— Օրհնութեան յանուն Աւետիսի Դու-
կասեան ի Տփղիս: Թ. 609:

— Յանուն Տ. Դիւտ քահանայի Աղա-
նեան, որով յայտնի զստացմանէ հաշուոյ նոր
գնեալ մեքենայից վասն տպարանի Աթոռոյս,
առաքեալ Ս. Միւռոնի ի Կ. Պօլիս, ևս և
բերեալ գրենոյ հանդուցեալ Տ. Գարեգին Ե-
պիսկոպոսի Սրուանձտեան ի Տրաքիզոնէ:
Թ. 622:

— Յանուն Տ. Սահակ քահանայի Սա-
հակեան, միաբանի Մողնուոյ Ս. Գէորգ եկեղեց-
ւոյ Տփղեաց, որով շնորհի նմա կամիլաւկայ
գլխարկ: Թ. 626:

— Յանուն Տ. Դիւտ քահանայի Աղա-
նեան, միաբանի վանաց Աւագ եկեղեցւոյ
Տփղեաց, որով շնորհի նմա պատիւ աւագ
քահանայութեան: Թ. 652:

— Յանուն Տ. Յովհաննէս քահանայի
Տ. Գապարեան Դարարուլաղ գեղջ Ապարա-
նայ, որով շնորհի նմա կամիլաւկայ գլխարկ:
Թ. 664:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ.

ԿՐՕՆԱԿԱՆ—ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ.

1. ՉԻՆ ՅԵՇԱՍԿԱՆԻՐ. (կը շարունակուի) Կ. Կ. 289
2. Աղքատների խնամատարութիւնը քրիստո-
նէութեան յաղթութիւնից յետոյ (շարու-
նակութիւն) Գ. Ս. 298
3. Յիսուսի Քրիստոսի նորագիտ խօսքերը . . . 504
4. ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՔՐՈՆԻԿԱՆ 504

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ—ՊԱՏՄԱԿԱՆ.

5. Հ. Գեղեցի, Համառոտութիւն Ռիզանդական
կայսրների պատմութեան. . . . Մ. Վ. 509
6. Գրախօսութիւն Ս. Կ. 515

ՄԱՆԱԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ—ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ.

7. Կովկասի Պետական գաղութների հարկա-
մնայ կենաց համառոտ պատմ. . . Ս. Յ. 517
8. Օղի մաքրութիւնը առողջութեան համար Ս. Յ. 519
9. ՄԱՆՐԱՆՈՒԹԻՒՆ 522

ԱԶԳԱՅԻՆ.

10. ԵԿԵՂԵՑԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅ 525
- ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ 525
- ՏԱԺԿԱՆԱՅ 525

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ.Բ. 529

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ.

ՅԱՆԵԼՈՒԹ. 550

ՄԱՅՐԱՆԱՍՏՈՒԹԻՒՆ.

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ.

ՏՈՒՆԵԼՈՒԹ. ԵՐԵՐԵՑԻ 1897 Թ. ՅՈՒԼԻՍ

ՆԵՐՐՈՂԵԱՆ

ՅԱՂԱԳՍ ՎԱՐՈՒՅ ՍՐԲՈՅՆ ՄԵՍՐՈՒԱՅ.

ԱՍԱՅԵԱԼ ԿԱՐԵՊԵՏ ԵՊԻՍԿՈՍՈՍ

ԵՒ

ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՍԱՍՆԱՅԻՈՅ.

Այս գեղեցիկ ներքողը արտագրել ենք մի ըն-
տիր ձեռագրից Թիւ 1366 և ըստ Վարինեանի 1330,
որի վրայ մեր ուշադրութիւնը դարձրեց գրադարա-
նապետ Տ. Սահակ վարդապետ Ամատունին: Նա գը-
րուած է Կիլիկեան ժամանակում: Յովհաննէս ար-
քայեղայր եպիսկոպոսի համար և մի մասը նրա
ձեռքով: Գիրքը մեծ է (35+26 սանդիմետր) ունի
434 թուղթ, գրուած է յղկած հաստ թղթի վրայ,
երկսին գրութեամբ, բաւական խոշոր և գեղեցիկ
բոլորգորով, կաշեայ կազմը, որ անկասկած շատ հին
է և գուցէ նորագուէլ է, ընդհանրապէս անվնաս
է պահպանել ամբողջը, թէև մի երկու թերթ
սկզբից և վերջից պակաս են և տեղ տեղ էլ գրու-
թիւնը մաշուել, անընթեռնի է դարձել, ձեռա-
գրի գլխաւոր նիւթը՝ Յոհան Ոսկերեքանի Գործոց
Առաքելացի մեկնութեան թարգմանութիւնն է, զը-
րա հետ միասին կան մի քանի փոքրիկ գրութիւն-
ների այս կարգով:

1. Թղ. 1^ա Գլխակարգութիւն մեկնութեան Գործք
Առաքելացի:
2. Թղ. 2^ա Պատմութիւն յաղագս մատին սրբո ա-
ռաքելոյն Պետրոսի և բերման ի Հռոմէ ի Հայք:
3. Թղ. 5^ա Երանելոյ սուրբ հաւին Մովսէսի Խորե-
նացոյ քերթողի՝ ի սուրբ Հռիփիմեանցն գալն
ի Հայս. և յաղագս սուրբ խաչին որ ի Վարադ
ցուցաւ:
4. Թղ. 9^ա Մեր հրատարակիլիք ներքողն է. շնե-
րողեան պատմագրութար ասացեալ սրբազան ե-
պիսկոպոսի և վարդապետի՝ Տէր Վարդապետի
Սաննացւոյ ի խնդրո համադնեա եղբար ճգնա-
ւորի՝ յաղագս վարուց և մահուան սուրբ և եր-
ջանիկ վարդապետին Մեսրոբա թարգմանչի և
լուսաւորչի:
5. Թղ. 21^ա Խաւսք Բարսղի եպիսկոպոսի Կեսարու
Վապագոկեցւո՝ ընդդէմ այնոցիկ որք թերա-
ցուցանեն զփառս Որդւոյն Աստուծոյ քան զՀաւ-
րն, եւ իջուցանեն զՀոգին Սուրբ ի հաղան-
գութիւն, և հաւասարեն ընդ հաւասարութիւն
արարածոց:

6. ԹՂ. 73^ա — 451ի վերջը պարունակում է Գործք Առաքելոցի մեկնութիւնը, և

Այս ձեռագրում պահուած մեկնութիւնը շատ մասերով զանազանուում է 1839 թ. Վենետիկում տպագրածից. երկուսի թեթեւ բաղդատութիւնը եզրակացնել է տալիս, որ Սոկրատի եկեղեցական պատմութեան պէս Գործք Առաքելոցի մեկնութիւնից ևս երկու տարբեր օրինակներ կան. մէկը սկզբնական յունարան և դժուար հասկանալի թարգմանութիւնն է, Թարգմանել է տուել Գրիգոր Վկայասէր կաթողիկոսը «յամին 1077» ևս Գրիգորիս որդի Գրիգորի Պաշլաուենոյ, որորմունթեամբ մեծին Աստուծոյ արժանացեալ աթոռոյ հաւոյն իմոյ սրբոյն Գրիգորի... հալածեալ հասի...ի կայանս սրբոյն Կոստանդիանոսի... և գտի զհրաշագեղ մեկնութիւն Գործոց Առաքելոցն Մեծին Յոհաննու Ոսկեբերանի... և հանդիպեալ հմտագոյն հոգևորին Սիւրակոսի՝ յունական և հայկական ուսմամբ պերճացեալ, և առատաձեռն պարգևաւք ետու թարգմանել զտենչալիս ոգւոյ իմոյ»։ Վկայասէրի աշակերտներից մէկը, անունով դարձեալ Սիւրակոս, սրբագրում է մեծ զգուշութեամբ իւր անուանակցի թարգմանութիւնը. «յիշեցէք զքրիստոսագգեաց երկրորդ լուսաւորին մեր զԳրիգորիս զհետևող սրբոյն Գրիգորի... և զիս զբաղմամբս Սիւրակոս որ բազում աշխատեցայ ի սայս սակս անյարմար և խիթն ի թարգմանութիւնս հոգևորին յունականի, որ և ջանացի յերկրել միայն, ոչ յաւելլուել և ոչ պակասեցուցանել յաստուածաշունչ բանիցն, իսկ եթէ վեր ի վեր գոլով սորա այս մակացութիւն քան զմեր տեսութիւն և պակաս ինչ կամ այլ տարազ եղև, աղաչեմ չլինել մեղադիր»։ Միւսը, «որ ընդհանուր անուամբ խմբագիր կը կոչուի, յՈսկեբերանէ և յՍիւրակոսէ քաղուած ըլլալուն համար և այս անուամբ ալ տպագրուած է ի Վենետիկ յամի 1839»։ Գ Մեր ունեցածը առաջի թարգմանութիւնն է և գրուել է Յովհաննէս արքայեղբայր եպիսկոպոսի համար գրուած նրա՝ «ձեռամբ իմով գրեցի» և ոմն Յակոբ Գրչի ձեռքով, Մինչև այժմ յայանի չէր թէ պահուած է բուն թարգմանութիւնը, որովհետև վերև առաջ բերած յիշատակարանները կան նաև խմբագրի մէջ և Լ. Զարբանալեանը կարող էր միայն ենթադրութեամբ ասել, «հաւանական կերևայ թէ ասոր ընդարձակ մեկնութիւնն է զոր թարգմանել տուաւ Վկայասէր»։

Գտնուած է մի յիշատակարան, որի մէջ ասուած է թէ Գեորգ վարդապետ Լամբրոնացին կամ Սկեւաացին առնէր և համառօտ մեկնութիւն Գործոց Առաքելոցն ի խնդրոյ արքայեղբորն տեառն

ա. Մեկնութեան Գործոց Առաքելոց, խմբագիր արարեալ նախնաց յՈսկեբերանէ և Սիւրակոսի և մեծնեանի 1839»։

բ. Տես Զարք. Հայկ. Հին Դպրութիւն, էջ 380—382։

գ. Զարք. յ. տ. էջ 381։

Յովհաննէս, և ուրեմն խմբագրութիւնը կատարուել է Յովհաննէսի հրամանաւ, որի ինքնագիր օրինակը ամբողջ դարեր անկորուստ պահուելով, այսօր Մայր աթոռիս մատենադարանի ընտիր զարգերիցն է։

Թէ որ թուին է գրուել ձեռագիրը, դժբախտաբար հաստատ ասել չենք կարող, որովհետև բազմաթիւ յիշատակարանների մէջ միայն գրողի և գրել տուողի անուններն են, թիւը չկայ, բայց դժուար չէ մօտաւոր հաշուով այդ թիւը գտնել։ Յովհաննէսը եպիսկոպոս է ձեռնագրուել 1259 թ., մօտ քսան տարի անց, նա յիշուում է «արքեպիսկոս Գոնրոյ»։ Եթէ այդ տարիների միջինը վերցնենք, իսկական թուից շատ քիչ շեղուած կը լինենք. հետևապէս 1265-ից մինչև 1272։

Պարզ երևում է, որ Յովհաննէս եպիսկոպոսը Վկայասէրի մեկնութեան թարգմանութիւնից մի օրինակ իւր համար արտագրել է և ապա՝ նրա նմանութեամբ պատուիրել է Գեորգ Սկեւաացուն մի նոր խմբագիր մեկնութիւն պատրաստել, նոր խմբագրածը շուտով հռչակ է ստանում և աւելի տարածուում, որովհետև մինչդեռ առաջինից մինչև օրս միայն մի ամբողջ օրինակ և մի քանի հատուածներ են յայտնի, խմբագրուածից ձեռագրեր կան Մայր Աթոռիս մատենադարանում, Վիեննա, Վենետիկ և գուցէ նաև ուրիշ տեղեր։ Թէ խմբագիրը շատ շուտ է տարածուել, այդ եզրակացնում ենք նաև նրանից, որ արդէն 1288 թուականից, խմբագրելուց գուցէ միայն տասը տասնուհինգ տարի անց, նրա մի գեղեցիկ օրինակը մեր ձեռն է հասել, զբրուած «ի վանս Յոհաննու սրբոյ Կարապետի»... հրամանաւ և արդեամբք Տէր Համազ[ասպ] գ ի թուարեութեան Հայոց 21է, 1388 թուին։

Մեր նպատակը չէ այժմ կանգ առնել մեկնութեան կրկնաձև օրինակների վերայ, ասածներս էլ բաւական են պարզելու մի խնդիր, որ մեր զբաղանքութեան պատմութեան մէջ կարծիքաւոր էր թողնուած։ Անցնենք Կարապետ եպիսկոպոս Սասնացոյ-ի ներբողեանին, որի առթիւ և ծանօթացանք Գործք Առաքելոցի մեկնութեան հետ ճառի և նրա հեղինակի մասին մեր ամբողջ ասելիքը հիմնելու ենք միայն նրա բովանդակութեան վրայ, որովհետև չունինք ուրիշ որ և է տեղեկութիւն։ Կարապետ եպիսկոպոսը այստեղ առաջին և միակ անգամն է յիշուում, զ Նա լաւ գիտէ իւր դարու

ա. Տես Զարք. էջ 382—700։

բ. Տես Յ Տաշեան, Յուդ. Հայ. Զեռ. Մատ. Միւթար. ի Վիեննա. էջ 625 և Ուշան 144—147։

գ. Այս այն Համազասպ եպիսկոպոսն է, որի ժամանակ ծաղկեց Կարբիի մօտ Յոսաննավանքը և որի համար գրուել են շատ ծնագրեր. ի միջի այլոց Մեծ Սուրբատը։ Դրա մասին տես իմ Սուրբատի հրատ. էջ 70—707։

դ. Զարք. յ. տ. էջ 758. Է. Զարբանալեանը առանց այլեւայլութեան Սասնացի դարձրել է Սասունցի, գուցէ հիմնաւոր պատճառաւ, մեզ յայտնի չէ։

Հայերէնը և յայտնի գործի մէջ լաւ կրթութիւն ստացած մէկն է. ճառը գրուած է հաստատուն, յատուկ սովորած ծրագրով նման այն ճառերին, որ գրուել են ԺԱ. դարից սկսած և որոնց նմուշները հրատարակուած են «Սոփերը Հայկականի» մէջ, Կարապետ եպիսկոպոսը վերնագրի մէջ կոչուում է «Սասնացի» մենք էլ տրամադիր ենք Հ. Զարբանալեանի հետ «Սասունցի» համարել նրան, առաջի ձևը ժողովրդական ընդունելով, ճառը գրել է «խնդրո համադնեա եղբար ճգնաւորի» լայց թէ ով էր և որտեղացի էր այդ ճգնաւորը, ոչինչ չգիտենք. միայն մի հանգամանք կարող էր յօգուտ վերելի բացատրութեան ծառայել. Կարապետը խօսելով Մեսրոպի հայրենիքի՝ Տարօնի մասին, այնպէս ճիշտ և ուղիղ կերպով է նկարագրում այդ նահանգի յատկութիւնները, որ երկրին անձանթ մէկը չէր կարող իմանալ. մինչդեռ իբրեւ Սասունցի քանի քանի անգամ այցելած կը լինէր Մշոյ գեղեցիկ դաշտը և սքանչացած նրա պտղաբերութեամբ, օդի քաղցրութեամբ, երկրի գեղեցկութեամբ:

Կարապետի ներքողը չէ կարող մեզ համար պատմական աղբիւր ծառայել, նախոր բան չէ յայտնում: զուտ պատմական մասը առել է ամենից շատ Մովսէս Խորենացուց, մասամբ Կորիւնից և ունի նմանութիւն Վարդան վարդապետի հետ. և մենք հրատարակելով՝ այդ ի նկատի չունենինք, այլ որովհետեւ դա ԺԱ-րդ դարից սկսած շատ մշակուած և շատ սիրուած որոշ գրական ճիւղի արտայայտութիւն է, իւր տեսակում լաւ օրինակ է համարուել և բացի այդ յիշեալ շրջանի ուշագրաւ և հարուստ լեզուական արտագրութիւն է, Թէ այդ ճառը իւր ժամանակին փափաքելի գրուածք էր և հետեւապէս նոյն շրջանի գրական ճաշակի փայլուն արտայայտիչներին է, այդ իմանում ենք Յովհաննէս եպիսկոպոսի ճառի վերջում գրած ինքնագիր յիշատակարանից. «զի յոյժ փափաքմամբ ետու բերել զսա ի Հոռմկլէն, զի չկայր յերկիրս. և ես ձեռամբ իմով գրեցի ի յոյժ վշտալիւ աւուրս»:

Վարդան պատմադիրը Հայոց տառերի դիւտի մասին մի քանի մանրամասնութիւններ ունի, որ չկան հինգերորդ դարու հեղինակների մօտ, օր. թէ Դանիէլեան գրիւրը 22 էին և թէ գիւտը եղել է «ի լեառն Բալուայ», նոյնն ունի նաև մեր ճառի հեղինակը, աւելի մանրամասն, ա Վարդանը իւր պատմութիւնը վերջացրել է 1265 թ. յ մօտաւորապէս այն ժամանակները, երբ գրուել է մեր ձեռագիրը, և երբ Կարապետ եպիսկոպոսի ճառը արգէն հռչակուած էր. հետեւապէս կամ Վարդանն է ճառից օգտուել, կամ երկուսն էլ ընդհանուր աղբիւր են ունեցել:

Ճառի գրուելու թուականը յայտնի չէ, բայց

ա. Տես քնագիրը եւ իւր համապատասխան ծանօթութիւնը:

բ. Տես Զարբ. Հայկ. շին Դպրութիւն էջ 719 (1886):

նրա լեզուն մեզ միջոց է տալիս կանգ առնելու ԺԲ և ԺԳ-րդ դարերի վրայ, աւելի հին դժուար թէ գրուած լինի, իսկ վերջի սահմանը ձեռագրի գրչութեան թուականն է 1265—1272, Մեր ենթագրութիւնը հաստատուելու համար առաջ կրերենք մի շարք բառեր, քերականական տարբերութիւններ, որ յատուկ են այդ և աւելի ուշ դարերի և միայն այդ դարերի հեղինակների մօտ են գործածական, ինչպէս են. «համայնիւ», «մակաւասուր», «համաքատակիր», «ծիճ», «յերկնամիջակ», «արտապինդ», «բարեաւ մնալ ասացեալ», «խիզան», «հարիֆ», «շաւուշ», «ներշնչակաւ» ևլն այս բառերը գտնուում ենք Գրիգոր Մագիստրոսի, Նշեցու, Երզնկացու, Սկեւոացու մօտ, ժամանակն ապացուցանող մի ուրիշ, և այն էլ շատ կարեւոր փաստն է հնչական ուղղագրութեան հետեւողութիւնը, որ այդ դարերում միտաւ. բառերի միջում և վերջում չհնչող «յ»-երը չեն գրուել, իսկ երբ «ու» պարզ «ւ»-ի ձայն ունէր, գրուել է «ւ», օր. վասն որոյ ի ներքոյ երեսնամեայ տեսու սեղանոյ դիտելու ծառաի աւագանքն, արքայն, մնաին, հաերէն ևլն տըւաւ, նըւաճէին, լըւացեալ, նըւաղ, խըւէր, թըւէր, քըբըւէին, Նիւըւէացիքն, անսըւաղ, պատըւի ևլն, թէ և պէտք ասած աւելի շատ անգամ պահուած է սովորական հին ուղղագրութիւնը:

Այսպէս ուրեմն ճառի գրուելու ժամանակն ստացուում է տասներկուերորդ դարը, կամ տասներեքի սկիզբը, Կարապետ եպիսկոպոսը ցոյց է տուել իւր բոլոր հմտութիւնը Հայոց բառագիտութեան մէջ. նրա գրուածքը ներկայացնում է բառախաղութեան և բառերի կուտակութեան մի խառնուածք, որի մէջ մտքերը զոհուել են այդ նպատակին, Բացի ուսմական բառերից և դարձուածներից, նա ունի բաւական թուով հին գեղեցիկ բառեր, որ չկան Նոր Հայկազեան բառգրքում (Վենետիկ 1837), որոնք ծանօթութիւնների մէջ նշանակել ենք:

Յովհաննէս արքայեղբայր եպիսկոպոսի ձեռագիրը գրուած է մեծ խնամքով, հաստատուն կէտագրութեամբ, շեշտերով և առանձին ուղղագրութեամբ, որը մենք նպատակաւորմար գտանք անփոփոխ թողնել, որովհետեւ ճառի ամենազգաւոր արժանիքը նրա լեզուական առանձնայատկութիւններն են, Միայն բաց ենք թողել շեշտերը, կէտագրութեան մէջ, ի տեղ գրել ենք, ի երբ առաջինը վերջակէտի նշանակութիւն չունէր, Ձեռագրի որևէ բառի փոփոխութիւնը նշանակուած է ծանօթութեան մէջ. ձեռագրի լուսանցքում գրուած են քնագրի դժուար բառերի համանիշ բառեր, երբեմն էլ Հասկացած բառը ստորագծուել է. այդ էլ ենք մտցրել ծանօթութիւնների մէջ:

Մեկուս վարդապետ.

1897 թ. յուլիս 15.

Ս. Շնիշահին:

Ներքեղեման պատմագրաբար անացեալ Սբեազան եպիսկոպոսի եւ վարդապետի Կաթողեոսի Մասնացւոյ ի խնդրոյ Հոմաղնեայ եղբարք ձգնաւորի. Յաղագս վարուց եւ մահուան Սեբե եւ երջանիկ վարդապետին Միսրոբայ աթորքմանչի եւ լուսաւորչի:

Անձուկ բաղձանաց¹ Ճշմարիտ սիրոյ քո ծմլէ զսիրտ իմ եւ գութ գորովոյ՞ գեղու զազիս իմ. եւ ի վեր քան զընութիւն բնաւից՝ կենցաղ կենաց քոյ՝ պատկառեցուցանէ զիս հնազանդել եւ ընու զտենչումն ըղձանաց անձին քոյ իրագործել ի վեր քան զկար մեր: Որպէս զՈստոսն եւ Փալաոսն՝ զենելով զՈսիա՞ ի վերա Ոլոմպիոսի եւ զԻլիոն անբեւաշար յանելանելին ելանել՝² խաւսել զբուստ սակս հոմազնոյն՝ ո մարդ Աստուծոյ:

Բայց թէ տացես իստատար զիղձս քոյ ինել մակոյկ մտաց իմոց եւ խլել ի տղմոյ՞ տիրութեան կենցաղոյս, թեւակոխել թեթեարար ի խորս իմաստից, վերաբերել ակունս պատուականս եւ մարգարիտս գեղեցիկս. ես եւ ոսկի սափիրա զի դիցուք ի շամիրակի՞* ներբողելոյս ի մէջ՝ Ոչ որպէս թէ կարաւտէ կատարեալն՝ այսմ ընծաի եւ կամ փառաւորի փառաւորեալն այսու փառաւք. զի զի՞նչ երեւի մեր հոծեալ աթրութայս՝ առ զերազոյն հանձարն: Եւ զի կարծի յոմանց յաւելուած սրտի եւ յաւժարութեան ոգւոյ՝ շարադրութեան առնել յիտ քաջ քարտողարացն. սա-

ա. 260. Մեսրոբայ:

բ. 2. գորովոյ:

գ. 2. ըզզոսիս:

դ. 2. տղմո:

* Լուսանցքում էրբեւ մեկնութիւն — „պսակի“:

1. Տ. Ներք. յորդիս եւ ի թողոնս ս. Լուսաւ. (Մովսէս. հատ. Ժ. էջ 5. Բաղձանց սրտի իմոյ բորբոքի....) սկսում է համարեա նոյն բառերով եւ նոյն ձեւերով շարունակ:

2. Տ. Գաւթ աղյաղթ. սահմանք իմաստ. էջ 194 (տպագ. Վննեա. 1855) „Ջորս առակելով քերթութիւն վասն Ոստոսի եւ Ծփի աղտոսի որք զՈսա զեւտոն ի վերայ Ողիմպիոսի յօժարեցան զնել՝ եւ ի վերայ Ոսայ զտեղեւաշար ժն Բիղոմս, որպէս զի կրկն ծննդան եղիցի“: Նմանութիւնը ակնբեր է եւ հետաքրքիր Նրանով, որ առաջ է քերտած փոփոխութիւններով այն էլ անուանց մէջ, ժարտասանական յատուկ սովորած պատկեր է, որ կարող են երկու հեղինակները միմեանցից անկախ, ընդհանուր աղբիւրից առած լինել: Նոյնը կայ եւ Գրիգոր Մագիստրոսի թղ. ին. Տես Ն. Հայկ. Բառ. „Տերեւաշար“:

5. Այս բառը գործ են ածում Խոր. եւ Դաշ Փարփ. Մեսրոպի մասին, բայց զրում են. „աթութայս“:

կայն նոցայն պատմութիւն է եւ ոչ զովութիւն: Եւ հաւատամ թէ որ ընկալաւ զնոցատաղանդն՝ ոչ առնէ անտես եւ զմեր խերեւէշս զոր պատշաճ վարկաք, անտեղի գոյ՝ ոչ ապ շնորհս շնորհողին, եւ ոչ գոհանալ զանկարական պարգեւէն, որ տըւաւ եկեղեցւոյ միջնորդութեամբ սորա:

Բայց տեղերիմ ի յո՞ճ կարգիս որո՞ւմ ուղղելիցի, ներքնոց թէ արտաքնոց, հոգեւորիս թէ մարմնաւորիս. եւ ճահ վարկանիմ համայնիւ յարմարել զշինուած հոմերական տաղիս, որքան եւ ընձեռէ մեզ իմաստութիւն իմաստն եւ բանն՝ բան, եւ հոգին՝ հոգի, զի ծանկայց թէ որ զոն հաւացայց՝ ի սեռէն կամ ի վայրէն, յիրէն թէ յարհեստէն: Բանզի գովելի եւ գեղեցիկ են համայն եւ յոլովից ըղձալի եւ տարփալի: Եւ զի թէ միովն միայն էր բարգաւաճեալ, բաւական էր ընդարմացուցանել զընաւս եւ գերազանցել քան զիմաստըս իմաստից անմարմնոց եւ մարմնականաց: Եւ արդ՝ յազուշ կըրթեալ իմ անգիտանալով զորոյ բուռն հարկանել ի քառիցս, զի վեհագոյնք են միմեանց եւ գերազանց ի բնաւից էից: Դւարաքանչիւր յիւրում սեռին՝ եւ տեսակին մակաւասարէ անհամեմատ եւ ոչ ումեք երեւցաւ այսպէս ունել զսոսա գեղեցիկ՝ ի սկսմանէ աւուրց մինչեւ ցայսօր:

Սակայն սկսայց ի սկզբբանէն եւ ի սեռականագոյն սեռէն՝ թէպէտ [Թղ. 98] եւ ակներեւ է համայնից ազանց, քանզի ո՞չ այնպիսի խաւ եւ շամբուշ՝ եւ զաչացու որ անբաժ է յազգմանէ նշուից լուսոյ սորա: Բանզի սերէ յԱրեղի՞՝⁴ զեղեցիկ նահապետին՝ բնակչաց Եւրոպիո եւ կիսո-ասիական վայրին, որոյ ընդարձակեաց տէր եւ բազմութիւն ազգաց եւ ազանց սերեաց ի նմանէ՝ մինչեւ նեղիլ վիճակի նորա եւ զեղանիլ յարկի հարազատին իւրոյ.՝ հատուցումն ընկալեալ փութանալի՞ արդարւոյն:

Ի եւ թոռն թորգոմեան. եւ ազն Ազբանազեան. ծնունդ Հայկեան՝ հաւուռ հայկա-

ա. Անսովոր եւ անասկանալի բառ է: 260. մէջ ընտգծած է, երեւում է նոսում էլ շնն հասկացել:

բ. „Եամբագոն եւ յոյժ խօլ է“ Տես Փիլոն՝ Ալլար. Սք. գործ:

գ. 260. Դորո գ. 260. „քաթանակի“, անկասկած աղաւաղուած է. իրբեւ անասկանալի բառ ընդգծուած է:

4. Տ. Մ. Խորեն. Գ. Ա. գլ. ԺԲ:

զեան: յՍայտականն¹ և քաջադանգրին, զեղա-
ղէշին, անձնէին և հաստարազին, որ խորխո-
տայր ընդդէմ հզաւրին և զիւցաղանցն յաղ-
թէր: Որ շինող և ոստիկան էր աշխարհաշէն
և երկնաբերձ բրգանն. և ի քակման նորա՝
առնոյր իսաքար զսեփական բարբառս և հա-
մագումար ախիւ զիմեալ զայր հասանէր
յերկիր գէր և պարարտ. որոյ անուամբ ձեա-
նա բնակս բնակիչքս և բարբառս: Ուր զվեշ-
տասան և զվեց կանկնեան շնչաւոր բլուրն՝
զանճոռնի հասակն և զվիթխարի հսկայն,
զտրմարդի տիտանն դուզնաքեա զինիւ հար-
թայատակ տապալէր:² Երբմէ ասնն սկսանել
արուեստին ի վերուստ վարդապետեալ, զի որ
բաղաւադ³ և զեկն գործոյն, անուամբ նորա
կոչին մինչև ցայսաւր:

Նւս և յերանաց Արմանեկայ և յարմատոյն
Արամա տիեզերակալ քաջին, որ զՆիւքար
զարինախանձ գաղանն ըմբռնեաց,⁴ իբրեւ
զճագ մի շոկատ⁵ և երկաթ վարեալ ի ծա-
կաթին՝ սեւեռէր ի կատար բարձրագոյն աշտա-
րակին դէմ յանդիման խուժադուժ ազգին:
Սակս որո պակուցեալ արեւելեացն՝ ի հարկա-
տըրութիւն և ի ծառայութիւն նըւաճէին,
և մարգարտաշար վարսակալաք պսակէին:

Որ և զմեծ վիրազն և զապականիչ գոռոզն
Բարշամ քառարիւր գնդաւ և կիսարիւր հաւ-
րամ⁶ հալածական վարէր ընդ Կորդըւիս, և
զհսկայասերն՝ առաթուր սատակէր. և Ասո-
րոց աստուած ընծայէր և հաւասարէր զհա-
րաւայինսն ընդ հարկաւ:

Դադարէր յարեմուտս և զՊապիս Բալա
տիտանեան, զբռնակալն ուղկիանու և պոնտ-
ւոյ վտարէր յանրնակ կղզիս,⁷ և ինքն պեր-
ճացեալ խանզարէ զբանս աղզաց և զիւրն ճո-
խացուցանէ խաւսն լմայն: Երոյ անուն յոր-

Ջորջեն զազգըս մեր՝ Եոյնք և Բաղդեայք զեռ-
ևս և Մշակ նորա շինէ զկեսարիայ:

Նւ զի՞նչ ասացից զարքայիցն տասանց՝
սկսեալ ի Պարոյրէ, պսակեալ ի Վարբակա
Թազաւորէ Մարա,¹ որոնիզակեղքեալ բառ-
նա զարքայութիւնն ի Սարդանապաւլայ: Նւ
Հրաչէ² զարմանագեղ զաւակ նորա՝ լնու զմար-
գարէութիւն յԵրեմիա, որո տալով ի Պաղես-
տին և զերի աճէ զԵիսայածին³ ճաղիկն Թա-
գաղիր Թազաւորաց: Սոյնպէս և այլքն ամե-
նայն՝ որդի ի հաւրէ առեալ արքայութիւն սեփ-
հական, մինչև ի կարմրատիպն և ի զեղձա-
հերն, ի քաջացն քաջն և ի [[Թղ. 10^ա]] յարեաց
արին, յանվանելին և յանպարտելին ի տիեզե-
րակալն Տիգրան: Այն որ Թազն էր Թազաւորաց
և պսակ պըսակաւորաց, հսկա հսկայից, և
արքա արքայից, յորմէ սարսէին սաքրէին հա-
մատարած տիեզերք, և Թազաւորք և իշխանք
յերկիր անդեալ մոխրաթաւալ զիմաւք զհող
լիզուին. և մարմնաւորք և անմարմինք տըռ-
փէին ի զեղ երեսաց նորա և իմաստունք ա-
մանակին զարմանալն վասն տնաւրէնութեան
զերագոյն գոյին: Հիմ ոչ եղև յաւուրս սորա:
Որք մոռանան Թէ՛նա ոչ եկն ի խրախութիւն
և ոչ առնուլ պաշտաւն կամ փառս, այլ
պաշտել և տալ զանձն փրկանս. սակս որո
սաստէր Սիմոնի կամոզին զկամս նորա:

Նւ զի Թէ զբովանդակ զործառնութեան
նախնեաց երանելոյն զյաղթութիւնն և ըզ-
զաւրութիւնն, զբարձրամտութիւնն և զհե-
զութիւնն, զպատիւն և զպարկեշտութիւնն,
զբնաւն ջանամբ մատենադիժ⁴ շարել, ոչ բա-
ւէ քարտ և մելան: Նւ զի արամախոհացն՝
խուսն է ընտրելի և բաւական յիմաստ՝
սակայն զայս դուզնաքեա յիշումն նախ-
նեացն տրիտուր հատուցաք: Արմատոյն բա-
րեաց վայրենի իւղենեացն և յամրածաղիկ⁵
արմաւենեացն, որ յետ հոլովից սահելու շա-

ա. գործածական է. քաղցաւ:

բ. Անտովոր քառ է. չկայ Ն. Հ. Բ.:

1. Խոր. Գ. Ա. գլ. Ժ:

2. Խոր. Գ. Ա. գլ. ԺԱ:

3. Խոր. Գ. Ա. գլ. ԺԳ. եւ ԺԴ:

4. Խոր. „շորիք քիւրովք վառելովք հետեւակօք՝
եւ հինգ հազար հեծեւել ազօրոք“:

5. Խոր. Ա. գլ. ԺԴ. Պայապիս Բաղդայ տիտանեան
.... որ բռնացեալ զՊոնդոն եւ զՈվկիանու վանէ...
ի կղզի ինչ ասիական ժողովն ...:

ա. Չկայ Ն. Հ. Բ.:

բ. Ն. Հ. Բ. չկայ

1. Տես Խոր. Ա. գլ. ԽԱ. ի Վարբակայ Մարէ:

2. Նոյն գլ. ԽԲ:

3. Եիսայածին է կոչում Բագրատունիներին հետեւե-
լով Մ. Խորեն. Պատ. առ Մահակ Արծրունի, ուր առաջ է
բերուած Դաւթի ծննդաբանութիւնը, իսկ Բագրատի մասին
ասած է. „Նւ Բագրատունոյդ ասեմ. եթէ Թագաւորք ի
քէն ելցեն, եւ Թագաւորքք ի Դուին“:

լից՝ ընծիւղեցին շառաւել բարիւ և ուղեշ լի քաղցրաճաշակ պտղաւք՝ այն ինչ ծնելոյ դրստէր Սիոմէի:

Այլ և ոչ անտես արասցուք զերկիր ծընընդեան նորա, որ է զիրկ և զող՝ աշխարհին Հայոց, ծըծին և ծոցոյն ասիական մասինն. քառորդ սահմանեալ նահանկ, հարթաստակ վայր՝ շուրջանակի պարագայծ՝ ա պարփակեալ լեւամբ՝ ոռոգելով ի վերուստ և ի ներքուստ՝ Պիտիդոն ըստ կամաց պտորաստեալ ժառանգութեան նորա: Երմէ զովացեալ Արտեմիս, վերընծիւղէ խոտս և զալարիս, զանաղանս և աղզի աղզիս, երանկ երանկ և բազմագունակ ծաղիկս՝ և ախտահարած արմատս: Իսկ և Հերաս հանդարտագոյն հնչէ յերկնամիջակ կիտին, և Հեփեստոս ոչ զաւրանա ի ժամաղիտակին յաւէտ: Սակս որո սերմանեալքն ի նմա բիւրապատիկ արդիւնանան, և ծարակեալ խաշանց և անդէոց և գերացեալ ստուարանն, զի որ բուծցէ անդ երինջ մի յարջառոց կամ մաքիս երկուս, ըստ տեսանողին բանի ի յորդութենէ կրթին կերիցէ իւղ. զի իւղ և մեղր կերիցեն ամենայն բնակեալքն ի նմա:

Եւ լերինք լի են եղջերուաք, և վեմբն նապաստակաւք, և ընդ մէջ նորա գնան ջուրք. յողովն ծառք և մայրք ձագասնունդ թռչունոց՝ և բոյնք տառեղանց՝ ապաւէն նոցա: Այլ և համահաւասարէ Արեւնա, դրաստին Արամազդա՝ և զաշտին Ելեւսինա, քանզի վայր է փափկութեան ըստ աւրինադրին երդոյ. և ի սմանէ բըղխեն երկու ակունք Տիգրիս և Եփրատէս, որպէս Եփրդ և Դան ի Սանիրա և յԱհերմոնէ, և յառաջ խաղալով՝ աւձաձև գալարմամբ, վէտ ի վէտ և պատ ի պատ [Թղ. 10^բ] ճաւճին ճեմին ծիծաղին ծաւալին պատառելով զլերինս և հատանելով զտաշտս. և պար առեալ պատեն զԱսորիս, միաւորեալ ի Տեսրոն, ծնանի արս զիւցագունս, քաջս և կորովիս, մեծամարտիկս անվանելիս: Հանէ հաց սրտապինդ և զինի ուրախարար, ևս և իւղ զուարթացուցիչ, երիւարս արագաքայլ, և եզն աւրարածիդ:

Իսկ անախտութեամբն և առողջութեամբն

վեհագոյն է, զոր կարծեմ վասն զանազան ծաղկանցն, և զաւրաւոր արմատոցն լինել, և կամ յաղաքս Արեւնահոս առուոցն: Բանգի որ բընակեալ են զափամբ նոցա՝ զեղ կենաց ասեն ըմբողացն զնա ոչ զօրով ի նոսա մահ տարածամ, զի որ հարիւրամեան վախճանեցի ըստ բանին Եսայեա յորջորջեցի:¹ Սակս որո մարդաշատեալ և բազմացեալ գեղք մեծամեծք, յորոց մի է և իմ պսակաւորիս երկրորդ Բեղլահէմս, նա տուն հացի և սա հացիս, ի նմանէ Դաւիթ շառաւել Եսսեայ, և ի սմանէ Մեսրոր ծաղիկ ի Վարդանա, անտի տեսանող՝ և աստի տեսանող, նմա ծնունդ հացն կենաց մահահալածն կերողաց, և ի սրմո ծընունդ՝ կերակրողն զբանն կենաց, նմա պատճառ անունատրութեան՝ ճաշակումն հացին իսրայէլի՝ յետ սգոյ կենաց կողին է, և սմա բաղաւզ Սոյի նախապետին յետ հարուածոյ համատարած հեղեղին. թէ և բաջաղի Ղուփալիդորոս ի Տարբանա կոչիլ Տարաւն Հացիք և Յրաւնք,² բայց մեք ճշմարտութեանն հետեւսցուք և ճանապարհ զարքունի գնասցուք: Այլ և բաւականէ բարգաւաճանք վայրին բընակ լինել հոգեւոր հաւուն և անշիջանելի լուսոյն. քանզի զկնի ձեռնատրելոյն՝ նախ ի սմա զայր, և յետ զառնալոյն ի Հոսովմոյ,³ և սկիզբն առնէր զործոյն Տեառն. քակէր զկուռս՝ և քանդէր զմեհեանս, և փոխանակ նոցա շինէր եկեղեցիս և շուրջանակի վանորայս և ծածկէր ի նոսա զգանձս աստուածայինս, և սեփական բնակութիւն ինքեան և զարմից իւրոց ստանայր յաւերժակայ: Եղաքս որո հայցէր ի տեառնէ. ոչ մտանել ի նմա գանդաշմունս այլանդակս, և աղանդս աւտարտախ: Եւ զի անուանի էր գեղ ծնընտեան երանելոյս, վասն այնորիկ ի սմանէ առնոյր սուրբն Թուսիկ ամուսին որդոց իւրոց:⁴ Եւ թէ զուցէ ասասցէ որ փոքրկութիւն գոլ՝ ոչ լինել ի

1. Տես. Եսայ. գլ. ԿԾ. 20:

2. Եփր. գր. Ա. գլ. Զ. Ողմախաղորոս ասաց. «Իսկ ի կրտսերագունից որդոցն նորա (Զսիսութեան) Տարբան անունս. մեկնեալ ի Կորն, քնակէ անդէն ի նոյն գետն գերբն, յորոց անուն եւ զգաւառն անուանէ Տարոն, եւ զանուն տեղոյն ուր քնակեցան՝ կոչէ Յրոնս».

3. Ագաթ. էջ 469 գլ. ԾԺԴ (հրատ. Թիֆլիս. 1885)

4. Փաւստ. (Գ. զպր. գլ. ԺԵ) Թուսիկն որդոց ամուսնութեան մասին ասում է. «Եւ առին եւս իւրեանց կանայս

քաղաքէ այլ յաւանէ, գրազումն ի գերագու-
նիցն ունի համաքառակ իւր ի գեղջէ գողով:
Սախ զսիրեցեալն Աստուծոյ գրաւականն ձե-
ռամբս * որպէս ասացաւ Բեդլահմացիս և
ղնդիա Թեղրացիս զնղիսէոս Դիւմկացիս զՄի-
քիաս Մորքատացիս և զՆաւում Եղկեսացիս,
Սամուէլ Յարեմացիս, Երեմիաս Անաթովիւ-
ցիս և Կարծեալ սինքն Սիոնի՝ Բեդասիրացի
և ինքն Աստուածն և տէրն կոչէր Սաղաւա-
ցի: Այսպէս և Մաշտոց երանելի ծնեալ ի
Հացիս ի բարիոք և ի հաւատացեալ ծնողաց,
և զարդացեալ հասակաւ վարժէր կրթութեամբ
զրոց՝ պարսից յունաց և ասորոց՝ տառիւքն:
Եւ սակաւ ինչ հմտացեալ [[Թղ, 11 ա] յիւրում
նահանկին, և ապա հրաժարեալ անտի և բա-
րեաւ մնալ ասացեալ ամենայն կենցաղական հոգ-
ւոց, և ընթացեալ զարադէմ և ստանալով
զարհետ արհեստաւորաց և զիմաստս իմաստ-
նոց, և բովանդակեալ վեց մասամբ զբոլորն ի-
մաստ, այլ և զմերս իսկ, և փարթեմացեալ հա-
մայնիւ աստուածայնով և ներշնչականաւ: Այս
են նահանկք, նախնիք, ծնողք, սընունդ և
արհեստ սրբոյս:

Բայց կարծեմ ստերիւրեցա յոճոյն, և
զարտաւղի ելա ի կարգէն այսպիսեալք բար-
գաւաճել զսուրբս: Սորա գաւառն յիրկինս է,
քաղաքն և տաճարն, որոյ ճարտարապետ Յի-
սուս է, որոյ և աչք տեսան Աստուծոյ ի վե-
րա նորտ ի սկզբանէ տարւոյն մինչև ցկատա-
րումն տարւոյն, որ կենդանեացն է վայր՝ և
զմեղաւք մեռեալս ոչ ընդունի. անայլալակն և
անորակն, անխռոմն և անխախտան, և զիարդն
և որպէսն՝ անհետադաւալի է, որքան ի
կապ կանք ընդ կաւիս: Ուր շտեմարանն է
փառաց և պսակի սրբոցն, որ և զաղափարն
անտես էական և անլուր ունկան և անանկ
սրտի ճշմարիտ գաւառ, որ ոչ փոխէ զրնա-
կիչս և յայլո՝ յայլ անցուցանէ, զստացուածն:

այլ մշանջնաւոր է ունաւղին և յաւերժակ
ստացաւղին, ուր աղքատքն ճոխանան, և սը-
ղաւորքն ուրախանան, հեղքն բարձրանան և
քաղցեալքն յագնան, ողորմածքն պըսակին
և սուրբքն սրտիւք տեսանեն զԱստուած, խա-
ղաղարարքն որդիանան և հալածեալքն և
նախատեալքն զանասելի բարիսն ժառանգեն:
Այն է ստուգապէս գաւառ, և ո՞վ է յիմար՝
եթէ ոչ որ զայն զիտէ և աստ ստանայ ինչս
և ստացուածս, ապարանս և անդաստանս,
պայուսակաւ և կերպասս, յաւառս և յան-
կայունս՝ ի խիզանս և յանիրաւս, ի գողութս
և ի ցեցութս, և յարատաւոր կարասս: Անդ
շինեցուք և մթերեցուք ուր ոչ զոյ երկեան,
տիրանք և տիրութիւն, ոչ ծերանալ և ոչ
զարդաշիլ, այլ երիտասարդք միշտ անտըրտում
և անվրդով, ի ցնծութիւն և ի խրախութիւն,
ի զինարբուս և ի հրճւանս յաւիտենական:
Անդ ուր կոչնատէր և հարկիք է հայրն հա-
մայնից և մատուակ՝ որդին միածին, և բա-
ժակ հոգին ճշմարիտ, խրախակից իննեակ
զասուց բոցանիւթ բանակացն, և դռնաբաց
վէմն անվանելի, Ընգարձակ է վայրն և առա-
գասան, և բազում են աթոռքն և աւթեան-
քն, և զամենեան կոչէ կոչնատէրն՝ եկայք
յոժարութեամբ, սակայն լրացեալ պատմու-
ճանաւ հարստեաց հանդերձիւ: Եւ եթէ
սիրող ես տաճարի և անտաստանի, անդ ստա-
ցիր ի սեփհական հայրենիսն, բազում է վա-
ճաւոյն և առատ, ոչ ըստ արժանաւորութեան
է արժէքն այլ ըստ կարին և ըստ կամացն,
զի բիւր տաղանդն և մի բնիոնն, հաւասար
ստանան:

(Կր շարունակսի)

*. Լուս. «Ղաւիթ»:

զքորս Թագաւորին... անուանց կանանց նոցա, անուն
կնոջն Պապայ՝ Վարագղուիտ... անուն կնոջն Աթանագինի
Բամբիշն, ի սոցանէ ծնաւ այդ սքանչելի եւ զարմանալի
Ներսէս... Իսկ Դորենացին ոչինչ չի յիշում:

1. Կորինթ եւ Փարփ. յիշում են, որ Մեսրոպը վարժ
էր մշայն յոյն դպրութեան մէջ. «ի մանկութեան զիսն
վարժեալ հեւրեանական դպրութեամբ»: